УДК 061.236.61 : 329 (477) «19»

Яблунівська Т.Є.

Зв'язок масонства з товариством українських поступовців (1908-1917)

Яблунівська Тетяна Євгенівна, аспірант КнаЕУ, ассистент кафедри історії та філософії МФ НаУКМА. 1972 р.н. Закінчила з відзнакою історичний факультет МДПІ у 1994 р. Навчається в аспірантурі Київського Національного економічного університету. Досліджує історію та історіографію масонства в Україні в XIX - XX ст.

В сучасних умовах державотворення в Україні, становлення парламентаризму і конституціоналізму особливої актуальності набувають праці, присвячені діяльності українських політичних організацій напередодні та в роки національно-визвольної революції 1917-1920 рр. Обрана автором тема належить до малодосліджених, а подекуди й зовсім недосліджених проблем в історії громадсько-політичних рухів на терені України.

В радянські часи вплив масонства на суспільно-політичні процеси найчастіше замовчувався історіографією, або зображувався однобічно. За ним ще визнавалася більш-менш позитивна роль в революційних та національно-визвольних рухах у країнах Західної Європи та Америки XVIII-XIX ст., однак зазначалося, що на історію Російської держави воно мало негативний вплив. Про зв'язок масонських структур з національно-визвольним рухом в Україні взагалі не згадувалось. Що ж до революційних подій початку XX століття, то в 70-80-х рр. у радянській історіографії розгорнулася жвава дискусія на тему: чи були взагалі в Російській державі масони після 1822 р. та чи мали вони хоч який-небудь вплив на суспільно-політичні процеси, в яких гегемоном виступав "могильщик буржуазії" пролетаріат та його політичний авангард – РСДРП(б). Деякі історики (зокрема М.Яковлєв) надто перебільшували вплив масонської організації на діяльність ліберальної буржуазії в міжреволюційні роки, інші (наприклад, І.Мінц) взагалі не визнавали за нею будь-якої помітної ролі [1]. У 90-ті роки дана тема активно розробляється і українськими [2], і російськими істориками [3]. Однак докладний розгляд історіографії питання не є темою даної статті. Автор лише хоче зазначити, що в сучасній історичній науці існує декілька підходів щодо визначення місця й ролі масонства в суспільно-політичних процесах в Україні, ступеня його впливу на революційні події [4].

Тезу про належність до масонської організації провідних громадсько-політичних діячів України початку XX століття, зокрема М.Грушевського, С.Єфремова, М.Василенка, А.Вязлова, Ф.Матушевського, А.Ніковського, можна вважати доведеною. Про це незаперечно свідчать недавно введені в науковий обіг дані слідчих справ з архівів СБУ, мемуари, документи, а також зарубіжні дослідження [5].

У даній роботі автор намагається дослідити взаємозв'язок між "відродженою" загальноросійською масонською організацією, що у 1912 р. отримала назву "Великий Схід народів Росії" та Товариством українських поступовців у міжреволюційний період 1907-1917 рр. Головним питанням, яке прагнув висвітлити в міру своїх сил і можливостей автор, було: "Які зв'язки існували між ідейними засадами та практичною діяльністю Товариства українських поступовців і масонством, отже, яку роль відігравало масонство у суспільно-політичних процесах напередодні та під час національно-визвольної революції 1917-1920 рр.?"

Масонство відновило свою роботу на початку XX ст., створивши осередки не тільки в обох столицях – Москві та Петербурзі, але й в Україні, зокрема в Києві, Одесі, Катеринославі, Харкові, можливо у Полтаві та Чернігові. Масонські ложі зіграли певну роль у формуванні ідейної орієнтації української ліберальної інтелігенції на початку XX ст., своєрідно вплинули на її практичну роботу серед українського населення. Ложі виступають осередками по оформленню коаліції поступових сил, міжпартійному інформаційному обміну. На думку Оксани Крижанівської, підтверджену багатьма прикладами, напередодні революції масонство стало дієвим інститутом по формуванню громадської думки та опозиційних настроїв, використовуючи для цього як пресу, так і думську трибуну [6].

Одним з найбільш цікавих питань стає, на наш погляд, питання про зв'язок масонських лож, що існували в українських губерніях, із Товариством українських поступовців, а також вплив масонських ідей на програмні засади та практичну діяльність його членів, зокрема Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Андрія Ніковського, Іллі Шрага та інших.

Досліджуючи суспільно-політичні процеси нового та

новітнього часу, історику важко обминути таке суперечливе соціальне явище як масонство, адже протягом трьох століть воно мало безпосередній вплив на поступальний рух людського співтовариства. "Вільні каменярі" постійно тримали руки на пульсі тих явищ і процесів, які відбувалися в суспільстві, а також, незважаючи на прокламовану аполітичність, були причетні до багатьох з них, як радикального, так і консервативного спрямування. Масонство сформувало певний тип особистості зі специфічними інтересами, характером поведінки, принципами моралі, таким чином, воно наклало виразний відбиток на епоху [7]. І апологети масонства, і його завзяті супротивники сходяться на тому, що цей рух завжди був, є і буде неоднозначним і суперечливим соціальним явищем, яке протягом декількох століть еволюціонувало від релігійно-етичної течії до найзагальнішої форми, наповненої різним змістом, який визначався передусім характером суспільства, в якому масонство пустило своє коріння [8].

На думку автора, історію масонського руху на українському терені слід розглядати в рамках загального процесу українського національно-державного відродження. Початок XX століття в Російській імперії позначився швидкою політизацією суспільства. Більшість майбутніх тупівців, так само як і майбутніх масонів в цей період заангажували себе в різних політичних партіях: УРДП, УСДРП, місцевих осередках конституційно-демократичної партії та інших [9].

Вагомим чинником, що підштовхнув ліберальних діячів опозиції до утворення "відроджених" масонських лож, стала бурхлива революція 1905 року [10]. В умовах жовтневого політичного страйку та грудневих повстань 1905 р. царизм йде на поступки ліберальній опозиції та пропонує співпрацю. Маємо на увазі "Маніфест 17 жовтня" й скликання Державної думи. Українські ліберали активно втягнулися в парламентську діяльність. Згадаймо хоча б "Українську думську громаду", головою якої став чернігівський адвокат Ілля Шраг [11]. Однак політична "відлига" тривала недовго.

Після розгону "рожевої" II Думи в 1907 р. найбільш далекозорі суспільні сили намагаються знайти вихід з скрутного становища та запобігти хаосу. Як підкреслює О.Крижанівська, головну причину своєї поразки у боротьбі з самодержавством ліберальна опозиція вбачала у відсутності єдності в своїх рядах та в ізольованості від співзвучних європейських течій [12]. Виходячи з вищеозначених фактів, найбільш активними політичними діячами був зроблений висновок про те, що опозиції потрібна організація, яка, не відміняючи окремих партійних завдань, лише сприяла би взаємному порозумінню, підтримці та виробленню спільної тактики для боротьби з царатом. Саме на міжреволюційний період 1907-1917 років й припадає нова хвиля активізації масонського руху в Російській імперії. Україна теж не залишилась осторонь від загального процесу "масонізації" освічених верств суспільства.

Зазначимо, що більшість членів лож належала до поміркованого крила опозиційного руху. Своїм головним завданням масони вважали координацію дій опозиційних груп для встановлення парламентсько-демократичної системи правління за західноєвропейським взірцем, яка б спиралася на глибинні (чи не зовсім) соціальні реформи [13]. На їх думку, масонська організація, звільнена від деякої аморфності та обрядовості, з її традиціями братських стосунків між членами, суворої конспірації краще за все підходила для цієї мети. Слід зауважити, що заради тактичних завдань питання стратегічної мети (заміна монархії республікою, а імперії – федерацією) було залишено відкритим.

Перші ложі були відкриті (інстальовані) в 1908 р. у Москві та Санкт-Петербурзі представниками "Великого Сходу Франції" [14], незабаром вони поширились і в Україні. За даними О.Крижанівської, першим українцем – членом "відродженого" масонства став професор Київського університету, депутат Державної Думи Іван Лучицький [15]. Через декілька місяців, у 1909 р. була заснована ложа "Київської Зорі". Незабаром від неї відокремилися ще декілька осередків [16]. Київ, безумовно, стає центром масонського руху. Секретар Верховної Ради масонської організації Олександр Гальперн вказує, що напередодні Першої світової війни крім Петербурга місцева Рада існувала лише в Києві, а для цього в місті повинно було мати не менш як п’ять лож [17]. На чолі київських масонів стояли члени кадетської партії барон Федір Штейнгель та адвокат Дмитро Григорович-Барський, великим впливом серед масонів користувався й професор Грушевський [18].

Офіційне запровадження незалежної масонської організації сталося на московському конвенті (з'їзді) 1912 року. Назва організації "Великий Схід *народів* Росії", яка в певній мірі вказує на майбутнє федеративне спрямування державного устрою, була прийнята за вимогою делегатів-"українців" М.Грушевського й М.Василенка. В іншому випадку більшість українських лож відмовлялися увійти до загальноросійської структури [19]. Головну увагу лідери братства приділяли "інсталяції" нових лож як осередків по оформленню коаліції поступових сил та міжпартійному інформаційному обміну [20].

На думку американських дослідників Натана Сміта та Бориса Елькіна, нова організація була політичною конфедерацією, яка використовувала масонський стиль, отже, не належала до "справжнього" масонства [21]. Російський історик Данило Андрєєв визначає дане товариство як надпартійний інформаційний центр [22].

Досліджуючи питання про взаємозв'язок "політизованого" масонства з різними громадськими організаціями, політичними партіями, як загальноросійськими, так й українськими, авторові важко було не помітити та не співставити окремі факти, імена, ідеї, програмні засади і т.п. Більшість українських істориків не згадує про існування масонства в Україні на початку XX ст. та його можливі впливи на національно-визвольний рух. Однак порівнюючи наведені ними факти з власним дослідженням історії масонського руху на українському терені, автор хоче привернути увагу читачів до деяких паралелей, які видалися йому надзвичайно цікавими.

Зокрема, Н.Полонська-Василенко зауважує, що репресії уряду викликали у різних партій прагнення об'єднатись на загальних засадах конституціоналізму й парламентаризму, незалежно від програми даної партії [23]. На думку Я.Грицака, в період столипінської реакції українські діячі швидко змогли пристосуватися до нових умов. 5 вересня 1908 р. вони утворили Товариство українських поступовців (ТУП), головним завданням якого було спрямовувати й координувати діяльність різних українських груп за умов підпілля. Воно об'єднувало весь спектр політичних напрямів, від соціал-демократів М.Порша та С.Петлюри до крайніх націоналістів [24]. До керівництва ТУПу належали голова Українського наукового товариства Михайло Грушевський, відомий літературознавець та громадський діяч Сергій Єфремов, колишній голова Української думської громади Ілля Шраг та інші. Збираючись щотижня в Києві нібито як редколегія газети "Рада", лідери ТУП виробляли стратегію виживання українського руху у винятково важких умовах. "Рада", яка виходила в 1906-1914 рр., в той час, коли інші українські видання були заборонені, сприймалася громадськістю як рупор національного руху. Вона стала одним з головних органів формування громадської думки в Україні. Автор хоче додати, що редактори "Ради" С.Єфремов та А.Ніковський, як і І.Шраг, належали до масонської організації [25].

Т.Гунчак вказує на налагодження контактів з російськими прогресивними партіями та окремими діячами, зокрема було утворено порозуміння між ТУП і думськими фракціями кадетів та трудовиків, які зобов'язувалися ставити й підтримувати українські домагання у сфері культурно-національного самовизначення [26]. Слід зазначити, що в Україні кадетська партія була дуже поширена серед інтелігенції, зокрема професури. Серед впливових її діячів були такі члени лож як І.Лучицький, М.Василенко, В.Науменко, Д.Григорович-Барський, барон Ф.Штейнгель [27]. В 1912 р. під час виборів до IV Державної Думи київські масони провели велику роботу, згадує С.Єфремов, й домоглися, щоб до Думи обрали професора Сергія Іванова (до речі, також масона), який проходив за кадетським списком [28]. Наступного року він виступив у Думі з вимогою щодо створення кафедр українознавства в університетах України [29]. Значну підтримку масонська організація надала з приводу заборони святкування в Києві 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. На думку О.Крижанівської, засновану на свідченнях Єфремова та Ніковського, за цією інтерполяцією (оскарженням) стояли київські масони та їх столичні брати [30]. Відзначимо, що лідери загальноросійських партій кадетів, прогресистів, трудовиків, меншовиків (зокрема, М.Нєкрасов, І.Єфремов, О.Коновалов, О.Керенський, М.Чхеїдзе) входили до керівного ядра "Великого Сходу народів Росії" [31].

Однією з галузей діяльності обох організацій була боротьба з антисемітизмом. Члени ТУПу, як і масони, засуджували єврейські погроми, а восени 1913 р. взяли активну участь у справі М.Бейліса [32]. Судовий захист був доручений Д.Григоровичу-Барському, а журналісти, С.Єфремов, А.Ніковський та інші, виступами у пресі сприяли повороту громадської думки на захист обвинуваченого [33].

Як було зазначено вище, "яблуком розбрату" між українськими і російськими масонами найчастіше було національне питання. Це засвідчили й переговори на початку 1914 р. між провідниками ТУПу і лідерами кадетів (зокрема П.Мілюковим під час його відвідування Києва). Тупівці, яких підтримували київські масони, зажадали від російських лібералів підтримки вимог українського громадянства про надання українцям не лише національно-культурної, але й широкої політичної автономії. У своєму виступі П.Мілюков назвав принцип федерації "утопічним", а вимоги "українців" були відкинуті [34]. Більшість масонських лібералів підтримала позицію лідера кадетів. І це зрозуміло, адже переважна більшість російських масонів, хоч на словах і дотримувалась ідеї майбутнього федеративного устрою Російської держави, найсправді ставилася до неї підозріло, небезпідставно побоюючись розвалу "єдиної та неделимої".

На думку І.Римаренка, яка грунтується на свідченнях С.Єфремова, перша світова війна спричинила розкол масонів України на "патріотів" і "пораженців" [35]. Зв’язки українських лож з російськими слабшали. Т.Гунчак зауважує, що тупівці, які зав'язали близькі стосунки з провідниками російських ліберальних кіл, закликали їх до осуду російської політики в Галичині в 1914-1915 рр. та взагалі погромницької політики щодо українського національного життя [36]. Однак лише після поразок своєї армії в 1915 р. російські поступовці намагаються налагодити майже розірвані зв’язки з українськими діячами. Так на засіданні Державної думи 19 липня 1915 р. лідер кадетів Павло Мілюков назвав ці

події "європейським скандалом". З різкою критикою урядової політики виступили також лідери трудовиків Олександр Керенський і меншовиків Микола Чхеїдзе, вважаючи, що адміністрація й військові поводили себе в Галичині як окупанти [37]. У вересні 1915 р. думські фракції соціал-демократів й трудовиків висловили протест проти переслідування української преси, а партія кадетів на своїй конференції в Петербурзі (червень 1915 р.) у своєму рішенні навіть визнала "права українців на широке культурне самовизначення" [38]. Про настрої ж українських кіл добре уявлення дає декларація ради ТУП під назвою "Наша позиція", випущена у грудні 1916 р. У тексті декларації зазначається, що українські поступовці визначають першу світову війну "чужою для себе справою, шкідливою українському та й усім іншим народам імперії". Наше основне домагання, відзначали українські поступовці, це – автономно-федеративний устрій державної організації на демократичних підставах [39]. Однак почати реалізовувати свою програму Товариство змогло лише після Лютневої революції 1917 року в Росії. Отже, перша світова війна завдала першого "дошкульного удару" по солідарності українських і російських "братів" в їх спільній політичній боротьбі [40].

Питання про причетність масонської організації до Лютневої революції в Росії історики висвітлюють суперечливо. Деякі дослідники вважають, що вона була інспірована масонами (Г.Катков), інші (напр. А.Аврєх) стверджують про непричетність масонства до лютневих революційних подій [41]. На думку автора, вона стала для масонів несподіванкою, хоч вони ретельно готували "цивілізований" перехід влади до рук опозиції. Незаперечним є те, вказує О.Крижанівська, що саме масони підхопили владу, яка вислизнула з рук останнього Романова [42]. Масонський вплив на формування Тимчасового уряду можна вважати доведеним, як загалом і його масонський склад [43]. Вагому роль "братські" зв'язки зіграли також у формуванні місцевої адміністрації, напр. харківським головою став масон Я.Рубінштейн, головою Київської судової палати – Д.Григорович-Барський, куратором Київського учбового округу – М.Василенко, а його брат Костянтин – комісаром Києва [44]. М.Грушевський зазначає, що масони здійснювали "свій здавна прийнятий тактичний план… проводити своїх людей на впливові становища" [45].

Не було несподіванкою й те, що саме члени Товариства українських поступовців висунули ідею створення Центральної Ради [46]. Тогочасне керівництво ТУП (А.Вязлов, Д.Дорошенко, А.Ніковський, Ф.Штейнгель) вирішило скористатись рекомендацією Тимчасового уряду щодо створення на місцях рад об'єднаних громадських організацій як представницьких органів влади. Метою було утворити Раду всеукраїнського масштабу. До її складу обрали чимало масонів, зокрема М.Грушевського, А.Ніковського, С.Єфремова [47]. Сергій Білокінь зазначає, що масони мали чималий вплив на перебіг визвольних змагань 1917-1920 рр., оскільки заангажовані в масонстві політичні діячі підлягали жорсткій дисципліні. Саме цим він пояснює стійкий федералізм лідерів Центральної Ради [48]. На своєму останньому з'їзді 25-26 березня 1917 р. ТУП реформується у "Союз українських автономістів-федералістів", а в червні на його основі створюється партія соціал-федералістів [49]. Отже, в березні 1917 р. ТУП як міжпартійний політичний блок перестало існувати. На думку автора, головною причиною занепаду ТУП була різка зміна умов суспільно-політичної діяльності, а також певною мірою вирішення його основних завдань.

Подібні процеси відбуваються й у масонській організації. Більшість дослідників вказує на те, що після Лютневої революції вона занепала. Поставлені цілі були досягнуті, а нові не сформульовані. На думку професора О.Соловйова, масони навіть не намагалися легалізуватися, тому що організація перестала бути потрібною [50]. В часи революційного вибуху масонські зв'язки практично розриваються. Повторюється ситуація часів Великої Французької революції. Різка поляризація поглядів: ідейно-політичних, соціальних, національних – заважає навіть вчорашнім "братам" неупереджено, спокійно обговорювати актуальні питання у дусі терпимості та взаємопорозуміння, вважає авторитетний масонознавець Л.Хасс [51]. Ще у "Книзі Статутів" масонства за 1723 р. зазначалося, "що війни, кровопролиття й смути завжди завдавали шкоди масонству..., у мирні ж часи братство завжди процвітало" [52]. Отже, в цілому, Лютнева революція й наступні події не покращили становища в масонському середовищі, не призвели до згуртованості та злагодженості дій. Причиною цьому, на думку О.Крижанівської, була ідейна та організаційна роз'єднаність масонів, яка стала на заваді їх консолідуючій місії в громадсько-політичному житті країни. Адже з часу заснування українські та російські масони по-різному ставилися до національного питання. Всупереч росіянам, в основному "єдинонеделимцям", українці наполягали на федеративному устрої, а Грушевський та його прибічники навіть не приховували прагнення до майбутнього цілковитого відокремлення України [53]. Отже, підсумовує дослідниця, масонство зробило вагомий внесок у повалення самодержавного режиму, однак продемонструвало при цьому свою більш руйнівну, аніж творчу спроможність [54]. Автор вважає подібні категорічні висновки дещо передчасними, оскільки сучасний рівень забезпечення джерелами не дає можливості у повному обсязі висвітлити дану проблему.

Проаналізувавши вищенаведені дані, автор дійшов декількох висновків, а саме:

- перші масонські ложі, як і ТУП, виникли в 1908 році в умовах посилення реакції з боку царату;
- основну причину створення обох об'єднань дослідники вбачають у тому, що опозиції потрібна була організація, яка б сприяла взаємній підтримці, координації та злагодженості дій, виробленню спільної думки з актуальних проблем тогочасного життя між діячами різних політичних партій, метою яких було повалення царського самодержавства;
- провідники ТУПу, такі як Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Андрій Вязлов, Федір Матушевський, Андрій Ніковський, Ілля Шраг, належали до київських масонських лож, що входили до мережі "Великого Сходу народів Росії";
- головним завданням масонства, як і Товариства українських поступовців, було спрямовувати й координувати дії опозиційних політичних груп, від правоцентристських (кадетів) до соціал-демократів (меншовиків, УСДРП). Спільним в діяльності обох організацій було й те, що вони не приймали до своїх лав монархістів, чорносотенців, антисемітів, не входили до них також і більшовики (за рідкими виключеннями). Отже, і масонство, і ТУП намагалися об'єднати в своїх рядах представників усього спектру соціально-політичних сил без крайньо лівих та крайньо правих;
- ані масони, ані тупівці не використовували тактику насильства, збройних виступів та повстань; хоч обидві організації були нелегальними, однак вони діяли виключно в межах конституціоналізму, за допомогою парламентських методів політичної боротьби, таких як підготовка матеріалів для промов у Державній Думі, культурно-освітня та видавнича діяльність, дискусії в пресі з приводу актуальних проблем тогочасного громадсько-політичного життя;
- діяльність обох організацій зосереджувалась в основному на формуванні громадської думки, таким чином, їх члени сприяли ідеологічній підготовці революції.

Розглядаючи роль і значення масонства у громадсько-політичному житті України, автор хоче підсумувати, що в програмі та діяльності обох організацій прослідковується багато спільних рис. Це дає підстави вважати, що між ними існували тісні стосунки. Аналіз наявних джерел і літератури не дає можливості стверджувати, що ТУП діяло під впливом масонства, хоч наведені дані дозволяють висловити таке припущення. Підтвердити чи спростувати його – тема подальшої роботи. Автор вважає більш справедливою думку, що більшість "братів"-членів ТУП щиро вірила у цілі та завдання масонської організації "Великий Схід народів Росії", однак, водночас, вони намагалися використати її в своїх інтересах, в інтересах "української справи".

Література.

1. Минц И.И. Метаморфозы масонской легенды // История СССР. – 1980. – № 4. – С. 107-122; Яковлев Н.Н. 1 августа 1914. – М., 1974. – С. 232-233.
2. Крижанівська О. Масонство в Україні на початку XX століття // Історія в школах України. – 1997. – № 3. – С. 5-8; Римаренко І. Масонство в Україні // Людина і світ. – 1997. – № 3. – С. 52-54; Пінчук Ю., Яблунівська Т.Є. Масонство в Україні // Пам'ять століть. – 1997. – № 6. – С. 131-136.
3. Платонов О. Терновый венец России. Тайная история масонства. 1731-1995. – М., 1996; Серков А.И. История русского масонства. 1845-1945. – СПб., 1997; Соловьев О.Ф. Русское масонство. 1730-1917. – М., 1993.
4. Яблунівська Т.Є. Масонство в Україні та його вплив на соціально-політичні процеси (1900-1920 рр.). – Наукові праці. – Т. 1. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998. – С. 21-25.
5. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №№ 8, 9, 10; Єфремов С. Про масонство в Україні // Народна газета. – 1995. – №№ 16, 17; Ніковський А. Масонство в Росії перед революцією і на початку війни. – Генеза: філософія, історія, політологія. – Вип. 1 (4). Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №№ 8, 9, 10; Єфремов С. Про масонство в Україні // Народна газета. – 1995. – №№ 16, 17; Ніковський А. Масонство в Росії переКрижановська О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.) – К.: АКВІЛОН-ПРЕС, 1998. – С. 90.
6. Ibid. – С. 7.
7. Крижанівська О.О. Історія масонства в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 87.
8. Рибалка І.К. Історія України. – Част. 2. – Х.: Основа, 1997. – С. 319-328.
9. Hass L. Wolnomularstwo ukrainskie (do rewolucji lutowej 1917 R.). – S. 31-35.
10. Історія України (під. ред. В.А.Смолія). – К.: Альтернативи, 1997. – С. 153.
11. Крижановська О. Вказ. твір. – С. 68.
12. Николаевский Б.И. Русские масоны в начале XX века. – Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – М., 1990. – С. 34.
13. Elkin B. Attempts to Revive Freemasonry in Russia // The Slavonic and East European Review. – 1966. – Vol. 44. – # 103. – P. 467.
14. Крижановська О. Вказ. твір. – С. 69-70.
15. Бебутов Д.О. Русское масонство XX века. – Николаевский Б.И. Ук. соч. – С. 142-143.
16. Ніковський А. Вказ. твори. – С. 155; Гальперн А.Я. Интервью Б.И. Николаевскому. – Николаевский Б.И. Ук. соч. – С. 62.
17. Hass L. Wolnomularstwo ukrainskie (do rewolucji lutowej 1917 R.). – S. 34-35.
18. Гальперн А.Я. Ук. соч. – С. 54-55.
19. Андреев Д.А. Эволюция политической доктрины русского масонства 1906 – 1917 гг. // Вестник Московского Университета. – Серия 8. История. – 1993. – № 4. – С. 6-7.
20. Elkin B. Attempts to Revive Freemasonry in Russia. – P. 472; Smith N. Political Freemasonry in Russia, 1906-1918: A Discussion of the Sources // The Russian Review. – 1985. – Vol. 44 (April). – # 2. – P. 158.
21. Андреев Д. Ук. соч. – С. 7.
22. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К.: Либідь, 1992. – С. 431.
23. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 90.
24. Ніковський А. Вказ. твори. – С. 155; Єфремов С. Вказ. твори. – № 16. – С. 5.
25. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 70.
26. Полонська-Василенко Н. Вказ. твори. – С. 419.
27. Єфремов С. Вказ. твори. – № 17. – С. 6.
28. Полонська-Василенко Н. Вказ. твір. – С. 425.
29. Крижановська О. Вказ. твір. – С. 90.
30. Старцев В.И. Русские масоны XX века // Вопросы истории. – 1989. – № 6. – С. 38.
31. Иоффе Г. Дело Бейлиса // Свободная мысль. – 1993. – № 10. – С. 89-104.
32. Єфремов С. Вказ. твір. – № 16. – С. 5.
33. Шелохаев В.В. Либеральная модель переустройства России. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 96.
34. Римаренко І. Вказ. твір. – С. 54; Єфремов С. Вказ. твори. – № 17. – С. 6.

35. Гунчак Т. Вказ. твір. – С. 70.
36. Ibid. – С. 71.
37. Рибалка І.К. Вказ. твір. – С. 436.
38. Гунчак Т. Вказ. твір. – С. 72.
39. Крижановська О. Вказ. твір. – С. 92.
40. Див., напр.: Аврех А.Я. Масоны и революция. – М., 1990. – С. 117-118; Катков Г.М. Февральская революция. – Париж, 1984. – С. 161.
41. Крижановська О. Вказ. твір. – С. 46.
42. Андреев Д. Ук. соч. – С. 10; Николаевский Б.И. Ук. соч. – С. 42.
43. Крижановська О. Вказ. твір. – С. 95.
44. Грушевський М. Вказ. твір. – № 9. – С. 133.
45. Гунчак Т. Вказ. твір. – С. 81.
46. Крижановська О. Вказ. твір. – С. 95.
47. Білокінь С. Заборонена тема? // Народна газета. – 1995. – № 16). – С. 4; Малий словник історії України (відп. ред. В.А. Смолій). – К., 1997. – С. 251.
48. Історія України (під ред. В.А. Смолія). – С. 185.
49. Соловьев О.Ф. Масонство в России // Вопросы истории. – 1988. – № 10. – С. 25.
50. Хасс Л. Еще раз о масонстве в России начала XX века // Вопросы истории. – 1990. – № 1. – С. 33.
51. Цит. за: Соловьев О.Ф. Масонство в мировой политике XX века. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 15.
52. Крижановська О. Вказ. твір. – С. 86-89.
53. Ibid. – С. 50.